

Anna Deredas
Joanna Sosnowska

Dzieciństwo w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi

Perspektywa
etnograficzno-pedagogiczna

**Dzieciństwo
w rodzinie
robotniczej
międzywojennej
Łodzi**

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Anna Deredas
Joanna Sosnowska

Dzieciństwo w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi

Perspektywa
etnograficzno-pedagogiczna

 **WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2022

Anna Deredas (ORCID: 0000-0003-1085-2445) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
90-131 Łódź, ul. Lindleya 3/5

Joanna Sosnowska (ORCID: 0000-0003-2622-0645) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk o Wychowaniu, Katedra Historii Wychowania i Pedagogii
91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENTKI

Katarzyna Kabacińska-Łuczak
Anna Witeska-Młynarczyk

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Beata Otocka

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Na okładce zdjęcie z zasobów Narodowego Archiwum Cyfrowego
Józefa Trembińskiego z dziećmi i sublokatorką Marią Okońską w mieszkaniu

© Copyright by Anna Deredas i Joanna Sosnowska, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Publikacja opiniowana w trybie podwójnie ślepych recenzji

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.10757.22.0.K

Ark. wyd. 18,6; ark. druk. 19,125

ISBN 978-83-8142-767-8
e-ISBN 978-83-8142-768-5

*Pamięci Pani Profesor
Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej
(1924–2016)*

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I	
Dom rodzinny	25
1. Rodzina robotnicza	25
2. Praca rodziców	32
3. Mieszkanie	43
4. Spożywanie posiłków	53
Rozdział II	
Narodziny	63
1. Zapatrywania rodziców na temat liczby potomstwa	66
2. Okres ciąży	70
3. Poród i połóg	77
Rozdział III	
Pielęgnacja niemowląt	87
1. Karmienie	90
2. Kąpiel	94
3. Ubiór	96
4. Zabawianie i usypianie	98
5. Zabiegi leczniczo-magiczne	103
Rozdział IV	
Opieka	109
1. Garderoba dziewcząt i chłopców	112
2. Codzienna higiena	115
3. Troska o zdrowie	121
4. Pomoc rodzinie w opiece nad dziećmi	127
Rozdział V	
Wychowanie	135
1. Poglądy rodziców na sprawy wychowania	139
2. Stosunek dzieci do osób starszych	143
3. Praktyki religijne	145
4. Obowiązki dziewcząt i chłopców	149
5. Kary i nagrody	156

Rozdział VI	
Edukacja	161
1. Nauka szkolna i nauczyciele.....	164
Rozdział VII	
Czas wolny	173
1. Czas i miejsce zabaw.....	179
2. Zabawki.....	186
3. Zabawy.....	192
4. Niedziela.....	211
5. Wypoczynek letni.....	215
Rozdział VIII	
Obrzędowość rodzinna	219
1. Chrzest.....	223
2. Pierwsze urodziny. Imieniny.....	232
3. Pierwsza komunia święta.....	236
4. Ślub i wesele w rodzinie.....	239
5. Śmierć i pogrzeb.....	241
Rozdział IX	
Obrzędowość doroczna	245
1. Boże Narodzenie.....	252
2. Kolędowanie.....	262
3. Tłusty czwartek i karnawał.....	268
4. Wielkanoc.....	272
5. Zielone Świątki.....	277
6. Boże Ciało.....	279
7. Wieczór świętojański.....	280
Zamiast zakończenia	283
Bibliografia	285
Załącznik.....	297
Spis ilustracji.....	303
Nota o autorkach.....	304

Wstęp

Książka *Dzieciństwo w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi. Perspektywa etnograficzno-pedagogiczna* powstała z zamiarem „wydobycia” i zaprezentowania interesującego materiału źródłowego, przechowywanego w Etnograficznym Archiwum im. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. Materiał ten, w postaci biografii, wspomnień, zapisu rozmów i opowieści, zebrany od osób pochodzenia robotniczego, był gromadzony w latach 70. i 80. XX wieku dla celów szeroko zakrojonych badań nad kulturą robotniczą Łodzi¹, zainicjowanych przez środowisko etnografów z ówczesnej Katedry Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego². Biorący wtedy udział w badaniach kobiety i mężczyźni – dawni robotnicy łódzkich fabryk, mieli po około 60–80 lat.

W pozyskanie materiałów badawczych zaangażowali się, oprócz zespołu pracowników i studentów Katedry Etnografii pracujących wówczas pod kierunkiem prof. dr hab. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej (1924–2016)³, także członkowie Koła Miłośników Folkloru Robotniczej Łodzi przy Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego z siedzibą w Domu Kultury „Lodex” w Łodzi, a nawet sami dawni robotnicy i ich rodziny, którzy w latach 70. wzięli

¹ Badania były częścią ogólnopolskiej akcji badawczej prowadzonej w ramach problemu węzłowego 11.1. „Polska kultura narodowa, jej tendencje rozwojowe i percepcja”, w IV grupie tematycznej „Miejsce i rola kultury tradycyjnej, popularnej i folkloru w kulturze narodowej”.

² Obecnie Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego. Z inicjatywy prof. dr hab. Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej (1897–1984), pierwszej kierownik Katedry Etnografii, badania kultury robotników wielkoprzemysłowych podjęli łódzcy etnografowie już w latach 60. XX w. Jednak systematyczne badania terenowe, polegające na rekonstrukcji obrazu kultury robotniczej Łodzi do 1939 roku, pracownicy tej jednostki rozpoczęli w roku 1976.

³ Bronisława Kopczyńska-Jaworska (1924–2016), etnografka, wieloletnia kierowniczka Katedry Etnografii (następnie Katedry Etnologii UŁ), należąca do grona najwybitniejszych polskich i środkowo-europejskich przedstawicieli powojennej etnografii. Badaczka i znawczyni pasterskiej kultury karpackiej, prekursorka antropologii miasta w Polsce. Autorka pierwszego i dotąd jedyne polskiego podręcznika do prowadzenia etnograficznych badań terenowych. Twórczyni internetowej Bibliografii Etnografii Polskiej. Zawodowo związana z Uniwersytem Łódzkim i Polskim Towarzystwem Ludoznawczym. G.E. Karpińska, I.B. Kuźma, *Bronisława Kopczyńska-Jaworska (1924–2016)*, „Lud” 2017, t. 101, s. 629–633.

udział w Konkursie Folkloru Robotniczego Łodzi. Badaczy interesowały zagadnienia związane z życiem robotników w przedwojennej Łodzi (przed 1939 rokiem), z uwzględnieniem takiej problematyki jak: krąg rodzinny, sąsiedzki i towarzyski; środowisko zatrudnienia; praca i czas wolny; warunki egzystencji; dzień powszedni i świąteczny; folklor, zwyczaje i obrzędy; działalność społeczna i polityczna. To właśnie zawartość pozyskanych materiałów pozwoliła/pozwala na odtworzenie, a w zasadzie na przedstawienie – z uwagi na przyjętą koncepcję książki, w której rozmówcy sięgają do pamięci o przeszłości – obrazu dzieciństwa w łódzkiej rodzinie robotniczej w latach międzywojennych. Rezultatem wspomnianych badań łódzkich etnologów są cenne opracowania etnograficzne dotyczące kultury robotniczej Łodzi⁴.

Łódź w dwudziestoleciu międzywojennym była nadal miastem wielu kultur, wyznań i narodowości, przestrzenią miejską o zróżnicowanej strukturze społeczno-zawodowej⁵. Główne grupy etniczne tworzyli Polacy, Żydzi i Niemcy. W latach 30. ludność polską stanowiło 59% mieszkańców, ludność żydowską – prawie 32%, niemiecką – 9%, inne grupy narodowościowe nie przekraczały 0,4%⁶. Przeważającą grupą wyznaniową byli w mieście katolicy – stanowili oni nieco ponad 56%, następnie wyznawcy religii mojżeszowej – 33,5%, protestanci – niewiele ponad 9,0% oraz przedstawiciele prawosławia i innych wyznań – prawie 1%⁷. Tożsamość miasta od połowy XIX wieku kształtowała się pod wpływem dynamicznego rozwoju przemysłu (głównie włókiennictwa) i handlu. Łódź była przede wszystkim „miastem fabryk”, wielkim ośrodkiem ludzi pracy, z przeważającą liczbą robotników. Ci natomiast, jako grupa społeczna, nie pojawili się nagle i znikąd. W okresie od końca XIX wieku do roku 1914 około 40% robotników łódzkich rekrutowało się ze wsi (z powiatów łęczyckiego, sieradzkiego, brzezińskiego, wieluńskiego i innych okolicznych ziem⁸),

⁴ Między innymi: A. Lipiński, *Pozostałości kultury tradycyjnej w łódzkich rodzinach robotniczych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1965, t. VII, s. 5–39; I. Lechowa, *Tradycyjne zwyczaje świąteczne w łódzkim środowisku robotniczym (1890–1939)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 1967, nr 11, s. 133–162; *Folklor robotniczej Łodzi. Pokłosie konkursu*, Wrocław 1976 [opublikowano w: „Literatura Ludowa” 1976, R. XII–XV]; H. Gogolewska, *Obyczajowość sąsiedzka robotników zamieszkałych na Księżym Młynie w Łodzi w okresie międzywojennym*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1984, t. 24, s. 15–36; G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, *Zwyczaje, obyczaje i obrzędy rodzinne w Łodzi*, „Zaranie Śląskie” 1989, z. 3–4, s. 435–480; G.E. Karpińska, *The interiors of the flats occupied by working class families in Łódź between 1918 and 1939*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Ethnologica” 1989, t. 4, s. 27–42; A. Woźniak, *Spoleczne funkcje obrzędowości dorocznej w środowisku robotników łódzkich*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Ethnologica” 1991, t. 5, s. 27–54; B. Kopczyńska-Jaworska, *Kulturowe zróżnicowanie mieszkańców Łodzi w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Ethnologica” 1991, t. 5, s. 5–26; G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć, żyć żeby pracować*, Warszawa–Łódź 1992 [opublikowano w: „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1992, t. XXXI].

⁵ Według danych spisowych z lat międzywojennych, w 1921 r. Łódź zamieszkiwało 451 974 osób, po dekadzie – 604 629.

⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Miasto Łódź*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 67, Warszawa 1937, tab. 34.

⁷ J.K. Janczak, *Struktura narodowościowa Łodzi w latach 1820–1939*, [w:] *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991, s. 53–54. Dominującym językiem wśród katolików był polski (98,3%), wśród ewangelików – niemiecki (83,2%), natomiast w społeczności żydowskiej – jidysz (87,5%).

⁸ I. Lechowa, *Tradycyjne zwyczaje świąteczne...*, s. 134.

spośród ludności bezrolnej⁹. Ponadto, rozrastające się miasto wchłaniało okoliczne wsie, których mieszkańcy – ludność rolnicza – stała się ludnością robotniczą. Z pokolenia na pokolenie robotnicy coraz bardziej decydowali o społeczno-demograficznej strukturze Łodzi. Niektórzy z nich, zwłaszcza zatrudnieni w największych łódzkich fabrykach, zamieszkiwali w wydzielonych osiedlach, tworząc odrębne środowisko wytwarzające własną kulturę i swoisty folklor¹⁰.

U progu lat 30. XX wieku ludność robotnicza zatrudniona przede wszystkim w przemyśle i handlu, ale także w transporcie, jako służba domowa i w chałupnictwie, stanowiła w Łodzi 69,7% ogółu pracujących¹¹. Głównym miejscem pracy osób zatrudnionych w przemyśle były fabryki, przedsiębiorstwa i warsztaty. W początkach lat 20. skupiały one 75% robotników, w tym 58,5% mężczyzn oraz 41,5% kobiet. Największa grupa zatrudnionych w tej branży zasilala przemysł włókienniczy – 77%¹². Dla Łodzi i okręgu łódzkiego charakterystyczny pozostawał więc zawód robotnika-włókniarza, robotnicy-włóknarki¹³. Warto nadmienić, że włóknarze reprezentowali zróżnicowaną strukturę zawodową, posiadali zarówno wysoko kwalifikowane kadry, robotników przyuczonych do zawodu, jak i sporą grupę pracowników pomocniczych, czyli robotników bez kwalifikacji (wyrobników). Nie ulega wątpliwości, że sytuacja prawno-zawodowa, materialna i mieszkaniowa tych grup była zdecydowanie odmienna.

Dość wyraźne różnice w strukturze zawodowej ludności robotniczej Łodzi wynikały z przynależności wyznaniowej i etnicznej. Najwyższy odsetek osób pracujących był wśród katolików i Polaków, najniższy wśród Żydów i wyznania mojżeszowego¹⁴. W grupie pracowników zatrudnionych wyłącznie w przemyśle, najwięcej robotników i robotnic rekrutowało się również spośród katolików (70,2%), ale ewangelicy stanowili tylko 13,5%, wyznawcy judaizmu – 15%, inne wyznania – 1,3% ludności robotniczej¹⁵.

Największa koncentracja ludności robotniczej występowała w wielkich fabrykach, toteż w Łodzi przeważali liczebnie tzw. robotnicy wielkoprzemysłowi. Wśród potężnych przedsiębiorstw bawełnianych wyróżniały się dwa najważniejsze, nie tylko w Łodzi, ale w skali całego Królestwa Polskiego, a nawet w Cesarstwie

⁹ P. Samuś, *W walce o wyzwolenie narodowe i społeczne (1893–1918)*, [w:] *W dymach czarnych budzi się Łódź. Z dziejów łódzkiego ruchu robotniczego 1882–1948*, Łódź 1985, s. 78.

¹⁰ Szerzej w artykułach: A. Lipiński, *Pozostałości kultury...*; I. Lechowa, *Tradycyjne zwyczaje świąteczne...*; A. Woźniak, *Společne funkcje obrzędowości...*

¹¹ Wśród pozostałych grup społeczno-zawodowych funkcjonujących w tamtym okresie w Łodzi było drobnomieszczarstwo, zaliczane do grupy drobnych kupców i rzemieślników – 18,6%, inteligencja z udziałem 9,6% (pracownicy umysłowi, administracja, służba publiczna) i burżuazja przemysłowo-handlowa (przemysłowcy, właściciele fabryk, zakładów, firm) stanowiąca wśród mieszkańców najmniejszy odsetek (2,1%). S. Pytlaś, *Struktura społeczności łódzkiej w XIX–XX wieku (do 1939 r.)*, [w:] *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 67.

¹² B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa i społeczno-zawodowa proletariatu łódzkiego (1918–1929)*, „Rocznik Łódzki” 1976, t. XXI, s. 45, tab. 6.

¹³ Poza włókiennictwem robotnicy przemysłowi pracowali w przemyśle odzieżowym, galanterijnym, spożywczym, metalowym, maszynowym, drzewnym, mineralnym, poligraficznym, chemicznym, papierniczym, skórzanym, w budownictwie oraz w takich jednostkach jak elektrownia i gazownia czy wodociągi.

¹⁴ W 1921 r. katolicy łódzcy liczyli 81,5% robotników i robotnic, ewangelicy – 69,6%, Żydzi – 42,8%.

¹⁵ B. Wachowska, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa...*, s. 45.

Rosyjskim: przedsiębiorstwo Karola Scheiblera (w 1907 r. pracowało tu 7,3 tys. robotników) i Izraela Kalmanowicza Poznańskiego (1913 r. – 7 tys. osób)¹⁶. W okresie międzywojennym w Zjednoczonych Zakładach K. Scheiblera i Ludwika Grohmana zatrudniano 12 405 robotników w roku 1922 i 7740 w roku 1938¹⁷. W łódzkich fabrykach zatrudniających w 1921 roku powyżej 500 osób pracowało około 48% włókniarek i włóknarzy, po upływie kilku lat, w roku 1928, odsetek ten był w przemyśle tekstylnym jeszcze większy (60% zatrudnionych)¹⁸. Nie ulega wątpliwości, że wielkie przedsiębiorstwa, koncentrując tak dużą grupę ludzi pracy, decydowały o ich sytuacji bytowej, a w szerszym kontekście nawet o ich losie ekonomiczno-socjalnym. Wśród samych robotników panowała opinia, że zdecydowanie lepiej pracować w dużych fabrykach, w których „bardziej liczone się z ludźmi”, a na straży interesów załogi stały silne w takich miejscach związki zawodowe¹⁹. Znacznie lepiej przedstawiała się też opieka socjalna nad zatrudnionymi w dużych przedsiębiorstwach (mieszkania fabryczne, opieka lekarska, ochronka i szkoła dla dzieci, emerytury dla długoletnich, zasłużonych robotników). Należałoby jeszcze nadmienić, że trwałym zjawiskiem niemal we wszystkich grupach zawodowych łódzkiego proletariatu było w latach 1918–1939 bezrobocie. Zmianom ulegał jedynie jego rozmiar, determinowany ogólną sytuacją ekonomiczną miasta i kraju, a w latach 30. XX w. także sytuacją globalną wynikłą ze skutków światowego kryzysu gospodarczego.

W polskiej historiografii – zwłaszcza w obszarze nauk humanistycznych i społecznych – w ostatnich dekadach nastąpił wzrost zainteresowania problematyką dziecka i dzieciństwa²⁰, jednak w odniesieniu do środowiska robotniczego doby

¹⁶ W 1880 r. firma K.W. Scheiblera (1820–1881), jako pierwsza w Łodzi, została przekształcona w spółkę akcyjną – Towarzystwo Akcyjne K. Scheiblera, natomiast firma kolejnego „króla bawełny” – I.K. Poznańskiego (1833–1900), dziewięć lat później, w Towarzystwo Akcyjne I.K. Poznański. Dalsze zmiany prawno-własnościowe w przedsiębiorstwie K. Scheiblera nastąpiły w okresie międzywojennym.

¹⁷ W. Puś, S. Pytlas, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa–Łódź 1979, s. 258, tabl. 35.

¹⁸ L. Mroccka, *Fenomen robotniczy Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 1987, s. 53. Podobne proporcje występowały w odniesieniu do robotników przemysłowych. W końcu grudnia 1928 r. ponad połowa, czyli 60 tys. osób na 112 tys. zatrudnionych, pracowała w 39 największych zakładach fabrycznych.

¹⁹ G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*, s. 17.

²⁰ Por. m.in.: J. Jundziłł, D. Żołędź-Strzelczyk (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 1: *Starożytność–średniowiecze*, Bydgoszcz 2002; M. Dąbrowska, A. Klonder (red.), *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza do XVIII wieku*, Warszawa 2002; K. Jakubiak, W. Jamrozek (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*, t. 2: *Dzieje nowożytne*, Bydgoszcz 2002; K. Sierakowska, *Rodzice, dzieci, dziadkowie... Wielkomięjska rodzina inteligentka w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 2002; E. Mazur (red.), *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce*, cz. 2: *Stulecie XIX i XX*, Warszawa 2003; M. Delimata, *Dziecko w Polsce średniowiecznej*, Poznań 2004; D. Żołędź-Strzelczyk, *Dziecko w dawnej Polsce*, Poznań 2006; A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795–1918*, Warszawa 2008; A. Pachocka, *Dzieciństwo we dworze szlacheckim w I połowie XIX wieku*, Kraków 2009; D. Żołędź-Strzelczyk, K. Kabacińska-Luczak, *Codziennosc dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku*, Warszawa 2012; M. Nawrot-Borowska, A. Ossowska-Zwierzchowska (red.), *Dziecko w Polsce w XX wieku*, „Przegląd Pedagogiczny” 2012, nr 1; J. Wnęk, *Dziecko w polskiej literaturze naukowej 1918–1939*, Warszawa 2012; J. Kita, M. Korybut-Marciniak (red.), *Świat dziecka*, Łódź–Olsztyn 2016; E.J. Kryńska, A. Suplicka, Ł. Kalisz (red.), *Dziecko w historii. Sytuacja dziecka w odrodzonym państwie polskim*, Białystok 2020; K. Jakubiak, M. Nawrot-Borowska, *Dziecko i dzieciństwo na ziemiach polskich w źródłach narracyjnych i ikonograficznych z drugiej połowy*

międzywojennej ten etap życia człowieka nie stanowił odrębnego przedmiotu badań uczonych eksplorujących zagadnienia związane z kulturą robotniczą. Analizy historyczne, socjologiczne, antropologiczne, pedagogiczne, statystyczne ukazywały tę grupę społeczną w sposób ogólny, akcentując kwestie związane z warunkami życia i pracy robotników i robotnic (mieszkanie, zatrudnienie, wynagrodzenie, zdrowie, opieka społeczna), obyczajowością i obrzędowością, aktywnością społeczno-polityczną czy kulturą i oświatą – w mniejszym stopniu poświęcając uwagę sytuacji rodzinnej robotników, w tym zagadnieniom dzieciństwa. Problematyka dziecka i czasu dzieciństwa przeżywanego w środowisku proletariackim była analizowana na marginesie rozważań o dorosłych członkach rodziny albo wyłącznie w odniesieniu do pewnych aspektów tego etapu życia²¹. Badania łódzkich etnografów nad kulturą ludności robotniczej Łodzi z lat 70. i 80. XX wieku, i powstałe w ich wyniku prace naukowe, przedstawiają przede wszystkim zagadnienia dotyczące życia i funkcjonowania w środowisku osób dorosłych, chociaż szerszy obraz życia robotniczej rodziny w Łodzi (w tym niektóre aspekty odnoszące się do okresu dzieciństwa) możemy odnaleźć w książce *Pracować żeby żyć, żyć żeby pracować*²², Grażyny Ewy Karpińskiej, Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej i Anny Woźniak – autorek analizujących wspomniany materiał źródłowy.

Refleksja nad warunkami bytu rodziny proletariackiej (w tym egzystencji dzieci) była podejmowana przez międzywojennych badaczy (socjologów, pedagogów społecznych, psychologów), działaczy zaangażowanych społecznie, nauczycieli, publicystów czy pisarzy – obserwatorów ówczesnego życia. Cenne były/są badania prowadzone pod kierunkiem Ludwika Krzywickiego (1859–1941) w Instytucie

XIX i początku XX wieku, Toruń 2021. Przykładem interesującej publikacji, będącej katalogiem zbiorów z kolekcji Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie jest książka *Dzieciństwo. Childhood*. To obraz zebranych w ciągu kilku dziesięcioleci zabytków kultury tradycyjnej, pochodzących z XIX i XX wieku z różnych regionów Polski, pokazujących, jak w wyniku przemian społeczno-kulturowych zmieniła się pozycja dziecka i status dzieciństwa. Zob. *Dzieciństwo/Childhood. Katalog zbiorów Państwowego Muzeum Etnograficznego w Warszawie/ The Catalogue of Collections of the National Ethnographic Museum in Warsaw*, Warszawa/Warsaw 2021, https://ethnomuseum.pl/wp-content/uploads/2021/11/Dzieciństwo_Childhood_katalog_rozkładowki.pdf [dostęp: 14.06.2022].

²¹ Między innymi: H. Kraheńska, *Ochrona macierzyństwa robotnicy*, Warszawa 1928; eadem, *Praca kobiet w przemyśle współczesnym*, Warszawa 1932; A. Walenta, *Stosunki mieszkaniowe rodzin robotniczych objętych ankietą o budżetach domowych w Warszawie, Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim i na Śląsku*, „Statystyka Pracy” 1928, nr 4, s. 320–336; A. Kuczyńska-Skrzypek, *Z badań nad rodziną robotników Żyrardowa w początku XX wieku*, [w:] *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa (Materiały do etnografii miasta)*, red. A. Stawarz, Warszawa 1982, s. 46–67; *Włókniarze łódzcy. Monografia*, red. E. Rosset, Łódź 1966; K. Sierakowska, *Rodzina robotnicza w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i pierwszej XX wieku. Ujęcie kulturowe*, [w:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. C. Kukło, Warszawa 2012, s. 323–341; eadem, *Ewolucja czy rewolucja? Przemiany rodziny na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2020, nr 147, z. 4, s. 823–837; A. Bołdyrew, *Dziecko w rodzinie robotniczej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. Warunki życia i normy wychowania*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. 7, s. 181–213; K. Szymczyk, *Jakość życia dzieci w rodzinach robotniczych w Polsce okresu międzywojnia. Wybrane aspekty*, [w:] *Dom rodzinny w doświadczeniu (auto)biograficznym*, red. A. Ładyżyński, Wrocław 2017, s. 182–200; M. Krakowiak, *Warunki życia warszawskich rodzin robotniczych w II Rzeczypospolitej jako determinanty socjalizacji i wychowania młodego pokolenia*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, t. XVIII(2), s. 137–154.

²² G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*

Gospodarstwa Społecznego w Warszawie²³, badania Aleksandra Wóycickiego (1878–1954), ale także te prowadzone przez Halinę Krahełską (1886–1945) i Stefana Prussa (1900–1969) czy Stefana Ignara (1908–1992)²⁴. Prace innych międzywojennych badaczy akcentują trudne realia codziennego życia małych dzieci, ukazują sytuację dziecka uwikłanego w zróżnicowane uwarunkowania społeczne i środowiskowe, determinujące jego rozwój, karierę szkolną, zawodową i życiową. Analiza tego rodzaju zjawisk miała tworzyć wówczas podstawy teoretyczne i praktyczne opieki nad dzieckiem. Dzieciństwo w rodzinie miejskiej i wielkomiejskiej, zagrożonej niekorzystnymi warunkami bytu (głównie bezrobociem i biedą) było przedmiotem zainteresowań m.in. Heleny Podkulskiej, Samuela Stendiga (1900–1943), Janiny Wuttkowej, Jadwigi Szollówny, Teofila Łaciaka, Walentego Rogalczyka²⁵

²³ Efektem badań socjologicznych nad rodziną, pod kierunkiem L. Krzywickiego, jest praca zawierająca materiał statystyczny i opisowy: *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskiem w świetle ankiet 1927 roku*, Warszawa 1929. L. Krzywicki był również inicjatorem powstania zbioru pt. *Pamiętniki bezrobotnych. Nr 1–57*, Warszawa 1933, publikacji, która powstała w odpowiedzi na ogłoszony przez Instytut Gospodarstwa Społecznego w 1931 r. ogólnopolski konkurs na pamiętniki pisane przez osoby pozbawione zatrudnienia wskutek kryzysu gospodarczego lat 30. Opublikowanie zbioru ponad 50, wybranych spośród 774 nadesłanych, pamiętników odbiło się wtedy szerokim echem wśród opinii publicznej. Publikację otwiera wstęp, w którym L. Krzywicki dokonał naukowej analizy nadesłanego materiału. Na podstawie *Pamiętników bezrobotnych* można odtworzyć warunki życia dziecka w pozbawionej zarobku rodzinie robotniczej, w dobie kryzysu ekonomicznego. Por. też: J.T. Mieszkowski, *Dola dziecka robotniczego w Polsce w świetle cyfr i „Pamiętników bezrobotnych”*, „Życie Dziecka” 1933, nr 2, s. 43–51; nr 3, s. 82–92.

²⁴ Kolejne badania i publikacja socjologów: H. Krahełska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych. Badania ankietowe*, Warszawa 1933. Z kolei opracowanie księdza A. Wóycickiego, wykładowcy Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, powstało wprawdzie w oparciu o badania terenowe prowadzone w latach I wojny światowej, ale wyniki opublikowano najpierw na łamach czasopisma „*Ekonomista*” (w latach 1918–1920), potem w postaci publikacji zwartej. Zob. A. Wóycicki, *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, „*Ekonomista*” 1918, nr IV; 1919, nr I–IV; 1920, nr I–II (oraz A. Wóycicki, *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, Warszawa 1922). Stefan Ignar, polityk i działacz społeczny, ukończył w 1931 r. studia filozoficzne na Uniwersytecie Poznańskim. W Łodzi angażował się w prace wydawnicze (redaktor dwutygodnika „*Chłopskie Życie*” i tygodnika „*Wici*”) i w działalność społeczną. Jego praca nt. warunków życia dzieci łódzkich robotników zawiera wspomnienia uczestników kolonii, dotyczące ich trudnej codzienności. S. Ignar, *Wspomnienia dzieci o koloniach wycieczkowych prowadzonych przez Towarzystwo „Opieka” Oddział w Łodzi, Łódź 1938*, s. 11–30 [warunki życia dzieci robotniczych].

²⁵ Por. m.in. H. Podkulska, *Środowisko rodzinne*, Lwów 1936; S. Stendig, *Współczesna rodzina wielkomiejska w świetle socjologii wychowania (studjum krytyczne)*, Kraków 1931; J. Wuttkowa, *Badanie życia domowego dziecka*, [w:] *Poznajmy warunki życia dziecka*, red. H. Radlińska, M. Grzywak-Kaczyńska, J. Wuttkowa, J. Szollówna, N. Hanowa, J. Zawirska, Warszawa 1934, s. 25–44; J. Szollówna, *Potrzeby najmocniej odczuwane przez dziecko*, [w:] *Poznajmy warunki...*, s. 45–76; T. Łaciak, *Dziecko robotnicze na tle środowiska przemysłowo-wielkomiejskiego*, „*Chowanna*” 1934, R. 5, s. 411–419; W. Rogalczyk, *Środowisko domowe uczniów szkoły specjalnej dla dzieci trudnych do prowadzenia w Warszawie*, „*Kwartalnik Pedagogiczny*” 1934, nr 1, s. 70–110. Nazwiska innych autorów i tytuły ich prac zob.: Ł. Kabzińska, *Środowiskowe uwarunkowania rozwoju dziecka w pedagogice orientacji socjologicznej Drugiej Rzeczypospolitej*, „*Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne*” 2015, nr 3, s. 31–55; K. Jakubiak, *Rodzinne środowisko wychowawcze jako przedmiot badań naukowych w II Rzeczypospolitej*, „*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne*” 1996, z. 28, s. 141–153. Por. też: Ł. Kabzińska, K. Kabziński, *Wybrane aspekty zagrożonego dzieciństwa w dwudziestoleciu międzywojennym*, „*Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne*” 2012, nr 4, s. 11–43.

oraz szerokich, społeczno-pedagogicznych badań terenowych pod kierunkiem Heleny Radlińskiej (1879–1954)²⁶.

Wybrane zagadnienia (wychowanie, edukacja, opieka) z szerokiego pola badawczego, jakim jest dzieciństwo w rodzinie robotniczej Łodzi doby międzywojennej, obecne są na łamach nielicznych prac z obszaru pedagogiki i etnografii. Prowadzone były w okresie międzywojennym przez Józefa Gercza²⁷, Anielę Puczyłowską²⁸, Tadeusza Nowackiego (1913–2011)²⁹, natomiast współcześnie – przez B. Kopczyńską-Jaworską³⁰, Danielę Mądrzakównę³¹, Anetę Bołdyrew³², Joannę Sosnowską³³. Niektóre aspekty dzieciństwa w łódzkiej rodzinie robotniczej dwudziestolecia międzywojennego poddawały analizie, w ramach prac dyplomowych, studentki etnografii: m.in. Teresa Stępień, Bożena Jacuk, Lidia Radiuszkin czy Barbara Muras³⁴.

²⁶ *Spoleczne przyczyny powodzeń i niepowodzeń szkolnych. Prace z pedagogiki społecznej*, red. H. Radlińska, Warszawa 1937.

²⁷ J. Gercz, *Spełnianie obowiązku szkolnego przez dziecko Bałut*, [w:] *Spoleczne przyczyny powodzeń...*, s. 87–145, 436–438, 465–468. Łódzianin Józef Gercz, jako student Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie, prowadził w latach 30. pod kierunkiem H. Radlińskiej badania społeczno-pedagogiczne uwieńczone pracą magisterską „Dziecko Bałut. Frekwencja a drugoroczność”. Badania odbywały się wśród dzieci objętych obowiązkiem szkolnym w jednej z najuboższych wówczas dzielnic – na Bałutach.

²⁸ A. Puczyłowska, *Dziewczeta kończące klasę siódmą*, [w:] *Spoleczne przyczyny powodzeń...*, s. 245–276, 474–476. Siostra Aniela Puczyłowska, podobnie jak J. Gercz, ukończyła studia pedagogiczne w Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. Pod kierunkiem H. Radlińskiej prowadziła badania dotyczące warunków życia uczennic wywodzących się z łódzkich rodzin robotniczych. Diagnostyce poddała również aspiracje życiowe dziewcząt.

²⁹ T. Nowacki, *Rozwój świadomości społecznej u dzieci i młodzieży warstwy robotniczej Łodzi*, Łódź 1939. Tadeusz Wacław Nowacki (25 XI 1913–26 IX 2011), polski pedagog, twórca pedagogiki pracy w Polsce, profesor zwyczajny. W 1927 r. ukończył publiczną szkołę powszechną w Łodzi, potem Państwowe Gimnazjum im. Stanisława Staszica w Zgierzu (świadectwo dojrzałości – 1933). Studia wyższe odbył na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1937 r., uzyskując tytuł magistra filozofii na podstawie pracy „Rozwój świadomości społecznej u dzieci i młodzieży warstwy robotniczej Łodzi”, opublikowanej dwa lata później. Rozpoczął pracę jako asystent prof. Zygmunta Karola Mysłakowskiego w Katedrze Pedagogiki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stopień doktora filozofii w zakresie pedagogiki uzyskał w 1946 r. na Uniwersytecie Łódzkim. W 1957 r. otrzymał tytuł naukowy docenta, a w 1971 r. tytuł profesora zwyczajnego nauk humanistycznych. *Wspomnienie o Profesorze Tadeuszu Wacławie Nowackim*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/3353/Zygmunt%20Wiatrowski%20Wspomnienie%20o%20Profesorze%20Tadeuszu%20Wacławie%20Nowackim.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [dostęp: 10.08.2021].

³⁰ B. Kopczyńska-Jaworska, *Wychowanie dziecka robotniczego*, „Etnografia Polska” 1991, t. XXXV, s. 93–101; eadem, *Łódzka rodzina robotnicza w okresie międzywojennym*, [w:] *Materiały do etnografii miasta*. Cz. 2, red. A. Stawarz, Żyrardów 1993, s. 5–24.

³¹ D. Mądrzakówna, *Dawne gry i zabawy łódzkich dzieci*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1965, t. VII, s. 191–194.

³² A. Bołdyrew, *Wychowanie i socjalizacja dzieci i młodzieży w rodzinach robotniczych w Łodzi w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Rodzina – historia i współczesność*, red. B. Kiereś, M. Gromek, K. Hryszan, Lublin 2018, s. 27–35.

³³ J. Sosnowska, *Dom rodzinny dziecka robotniczego w Łodzi w okresie międzywojennym w świetle materiałów etnograficznych*, „Wychowanie w Rodzinie” 2018, t. XVIII, s. 101–135; eadem, *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)*, Łódź 2020, s. 70–90 [podrozdział: Opieka i wychowanie dziecka w rodzinie robotniczej].

³⁴ T. Stępień, „Opieka, higiena i zdrowie dziecka w rodzinie robotniczej w Łodzi w okresie międzywojennym”, praca magisterska napisana w Katedrze Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem doc. dr hab. Bronisławy Jaworskiej, Łódź 1979; B. Jacuk, „Gry i zabawy dzieci w środowisku

Warto w tym miejscu zauważyć, że motywacja do przygotowania tej książki wynikała, z jednej strony, z faktu niewielkiego dorobku w zakresie badań nad dzieciństwem w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi, z drugiej natomiast – o czym nadmieniono – z zamysłu wyeksponowania dokumentacji źródłowej dotyczącej różnych aspektów życia dziecka, „wytworzonej” przez dominującą kiedyś społeczność miasta.

Zamierzeniem autorek było „oddanie głosu” osobom wywodzącym się ze środowiska robotniczego i przeżywającym (bądź obserwującym) etap dzieciństwa (własnego lub potomstwa) w Łodzi dwudziestolecia międzywojennego. Ich wypowiedzi, w postaci cytatów pozyskanych z materiału archiwalnego, wypełniają większość kart tej książki. Pamięć o dzieciństwie przekazana w formie bezpośredniej relacji, czyli bez analizy badawczej, pozwala bowiem na podmiotowy, subiektywny odbiór treści i formułowanie własnych wniosków. Współautorami pracy – można chyba tak to ująć – są dawni robotnicy i robotnice, dzielący się z odbiorcami swoimi przeżyciami, odczuciami, opiniami, hierarchią wartości, niekiedy swoim losem³⁵.

robotniczym łódzkim w okresie międzywojennym”, praca magisterska napisana w Katedrze Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem doc. dr hab. Bronisławy Jaworskiej, Łódź 1979; L. Radiuszkin, „Wierzenia i zwyczaje związane z narodzinami i wychowaniem małego dziecka w rodzinie robotniczej w okresie międzywojennym”, praca magisterska napisana na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego pod kierunkiem prof. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej, Łódź 1981; B. Muras, „Gry i zabawy dzieci łódzkich. Zmiany wzorów kulturowych”, praca magisterska napisana w Katedrze Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem prof. dr hab. B. Kopczyńskiej-Jaworskiej, Łódź 1989.

³⁵ Uznanie równoważności i autorstwa badanych jest obecnie w antropologii kulturowej kwestią oczywistą: wiedza pozyskana podczas badań terenowych powstaje w dialogu dwóch partnerów. Współcześnie postuluje się również prowadzenie badań współpracujących, w trakcie których badani są włączani we wszystkie etapy pracy badawczej. Takie podejście stało się możliwe dzięki zwrotowi refleksyjnemu, jaki dokonał się w antropologii kulturowej. W tym kontekście, badania nad kulturą robotniczą Łodzi prowadzone przez Bronisławę Kopczyńską-Jaworską w latach 70. i 80. XX w. można nazwać prekursorskimi. B. Kopczyńska-Jaworska, uczennica Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej (co podkreślała wielokrotnie) była spadkobierczynią i kontynuatorką utworzonej przez nią tzw. łódzkiej szkoły etnograficznej, którą wyróżniały zespołowe badania terenowe, postulaty współuczestnictwa w życiu badanych, etnografia „bliska życiu” oraz szczególnie (bliski) stosunek do ludzi/badanych (ten ostatni komponent zdecydowanie wyróżniał praktykę badawczą K. Zawistowicz-Adamskiej i jej uczniów). B. Kopczyńska-Jaworska wspominała, że: „Jako etnograf [K. Zawistowicz-Adamska] uczyła poszanowania dla wszelkiej odmienności kulturowej, jednocześnie kierując się głęboko humanistyczną postawą uczyła szacunku dla ludzi, może tylko z lekką idealizacją »typowych« cech mieszkańców wsi”. Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Praca etnografa w oczach Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej*, [w:] *Przeszłość etnologii polskiej w jej teraźniejszości*, red. Z. Jasiewicz, T. Karwicka, Poznań 2001, s. 68. Z kolei Jerzy Damrosz, pisząc o K. Zawistowicz-Adamskiej, zauważał, iż: „Człowiek (informator, respondent) był dla niej nie tylko obiektem badań, ale nade wszystko osobą, która wymaga szacunku, życzliwości i troski”. J. Damrosz, *Znaczenie ośrodka łódzkiego w rozwoju polskiej myśli etnologiczno-antropologicznej*, [w:] *Wokół społeczności wiejskiej. Etnografia Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej – Kontynuacje i inspiracje*, red. G.E. Karpińska, A. Nadolska-Styczyńska, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2011, t. 50, s. 67. O taką postawę badawczą apelowała B. Kopczyńska-Jaworska na łamach autorskiego (i – warto podkreślić – jedynego) etnograficznego podręcznika do badań terenowych. To właśnie taka postawa badacza powodowała, że w badaniach dotyczących kultury robotniczej nie koncentrowano się wyłącznie na dziedzictwie materialnym i niematerialnym, lecz na całokształcie życia badanej osoby: „W drodze wywiadu zbierano informacje o przebiegu życia osoby badanej i członków jej rodziny oraz ustalano motywy jej działań, normy postępowania, rządzące nimi hierarchie wartości, jak również oceny działań własnych i cudzych”. Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Badanie kultury robotniczej dużego miasta*, „Etnografia Polska” 1985, t. 29, z. 1, s. 69. W innym miejscu czytamy: „[...] aby badania dały dobre

„Występują” oni w podwójnych rolach. Po pierwsze – jako dorośli, którzy wracali pamięcią do realiów swojego dzieciństwa, do środowiska domu rodzinnego, rówieśniczego, szkolnego, po drugie – jako dorośli, którzy już jako matki i ojcowie tworzyli swojemu potomstwu warunki rozwoju i dorastania.

Należy podkreślić, że materiał źródłowy w postaci dokumentacji wspomnieniowej pozyskany w latach 70. i 80. XX wieku, zgromadzony w Etnograficznym Archiwum im. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego – sporadycznie dotąd wykorzystywany w badaniach nad dzieckiem i dzieciństwem w paradygmacie historycznym – może stanowić uzupełnienie innych kategorii źródłowych (np. dokumentacja archiwalna, czasopiśmiennicza, normatywna, sprawozdawczo-statystyczna, pamiętnikarska, z zakresu literatury naukowej, pięknej, publicystycznej czy ikonografii) i umożliwić rekonstrukcję życia dziecka w rodzinie robotniczej do roku 1939³⁶. Komplementarne traktowanie materiałów źródłowych (pisanych i mówionych) jest istotne w opisie przeszłości, gdyż dopiero wtedy można zbliżyć się do pełnego zrozumienia związków zachodzących między jednostkowymi faktami i wiązać je w większe całości³⁷.

Zebrany materiał wspomnieniowy, w którym przedmiotem narracji są doświadczenia biograficzne, osobiste, jest materiałem ściśle subiektywnym, choćby z racji dystansu czasowego³⁸. W ramach prac badawczych nad kulturą robotniczą Łodzi uzyskano bowiem od osób biorących udział w badaniach ich aktualne interpretacje minionych wydarzeń oraz związanych z nimi doświadczeń, postaw i zachowań. Są to wspomnienia osób dorosłych, żyjących w latach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, wspomnienia tych, którzy pamięcią sięgają do lat międzywojennych³⁹.

rezultaty muszą być prowadzone w atmosferze obopólnego zaufania badacza i badanego. To zaufanie zobowiązuje badanego do szczerości, zaś badacza do lojalności wobec badanego”. Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Metodyka etnograficznych badań terenowych*, Warszawa 1971, s. 192. Mając na uwadze powyższe postulaty, w opracowaniu z lat 90. XX w., podsumowującym badania kultury robotniczej Łodzi, autorki wprost stwierdzają, że robotnicy „[...] też niejako są jej współautorami, gdyż praca ta powstała przede wszystkim na podstawie wspomnień i biografii, których fragmenty starałyśmy się cytować jak najczęściej”. Por. G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*, s. 5. Autorki zatem oddały głos badanym, co niniejszym my również czynimy.

³⁶ Szerzej na temat możliwości źródłowych w badaniach nad dzieciństwem w rodzinie robotniczej: A. Bóldyrew, *Dziecko w rodzinie robotniczej...*, s. 181–213.

³⁷ M. Kurkowska-Budzan, *Historia zwykłych ludzi. Współczesna angielska historiografia dziejów społecznych*, Kraków 2003, s. 181–183; M. Pawlak, J. Serczyk, *Podstawy badań historycznych*, Bydgoszcz 1993, s. 23. Por. też: *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumiło, Lublin 2014.

³⁸ Zdaniem Katarzyny Kaniowskiej, źródłami etnografa/antropologa są „zsubiektywizowane, niepisane wypowiedzi informatorów, opisy badaczy, a zatem narracje, których przyczyną i przedmiotem są doświadczenia przeszłej rzeczywistości i pamięć o nich”. K. Kaniowska, *Antropologia i problem pamięci*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa” 2003, nr 3–4, s. 59.

³⁹ Jak odnotowały autorki opracowania podsumowującego badania kultury robotniczej Łodzi: „[...] wspomnienia kreują swoisty, zmytizowany świat dzieciństwa i młodości badanych, świat »przed wojną«. Świat, w momencie prowadzenia badań, całkowicie przeciwstawny aktualnej rzeczywistości kraju »demokracji ludowej«. G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*, s. 74. Natomiast autorki niniejszej pracy zdają sobie sprawę, że na kształt tychże wspomnień wpłynęło kilka czynników. Przede wszystkim, moment zapamiętania danego wydarzenia, w którym nastąpiła jego interpretacja, przetworzenie i zaszerogowanie jako określonego zjawiska. Następnie, moment, kiedy to wydarzenie było przypominane. Tu istotny jest czas, jaki upłynął od danego wydarzenia,

Czasami zachowane relacje trudno uznać za w pełni reprezentatywne i miarodajne dla badanego środowiska, co możemy odczytać w przywoływanych cytatach: niejednokrotnie jedne wypowiedzi przeczą innym bądź zasadniczo różnią się w odniesieniu do jednakowych lub podobnych kulturowo procesów czy zjawisk (np. obrzędów, zwyczajów)⁴⁰. Odtwarzaniu przeszłości towarzyszą zazwyczaj osobiste refleksje, przeżycia, emocje⁴¹, co w pełni potwierdzają niektóre zapiski łódzkich badaczy sporządzone w trakcie badań na kartach zapisu wywiadu⁴². Z tego rodzaju adnotacji możemy dowiedzieć się również, że niektórzy rozmówcy chętnie uczestniczyli w wywiadach, tak jakby chcieli przekazać komuś wspomnienia o swojej przeszłości⁴³, inni wprost przeciwnie – nie zamierzali udzielać odpowiedzi⁴⁴. Mimo zastrzeżeń, materiał etnograficzny wykorzystany w niniejszej publikacji, stanowi cenne źródło w historycznych badaniach nad dzieckiem i dzieciństwem, nie tylko z perspektywy dyscyplin humanistycznych i społecznych (historia, etnologia i antropologia kulturowa, pedagogika, historia wychowania, socjologia, psychologia).

Dokumentacja etnograficzna stanowiąca bazę niniejszej publikacji pochodzi z kilku źródeł⁴⁵. Są to:

indywidualne doświadczenia życiowe pozwalające na ustosunkowanie się do zapamiętanych informacji oraz cel, w którym to wydarzenie było przypominane. Ten ostatni element uświadamia nam, że badacz, prowadząc badania, jest aktywnym uczestnikiem procesu badawczego i wpływa na pozyskane dane.

⁴⁰ Pomimo tego, zachowane relacje tworzą obraz kultury robotniczej Łodzi, bowiem, jak zauważają Martyn Hammersley i Paul Atkinson: „Danych nie powinno się traktować dosłownie, ale uważać za swoisty poligon konkluzji, który może posłużyć do identyfikowania hipotetycznych wzorców, a następnie do sprawdzania ich trafności”. M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, Poznań 2000, s. 30. Żywimy nadzieję, że zarówno liczba, jak i treść/wymowa przytoczonych materiałów wspomnieniowych ułatwi odbiorcy rozpoznanie rzeczywistości społeczno-kulturowej robotniczej Łodzi, wykraczającej poza subiektywne wspomnienia.

⁴¹ Wynika to z faktu, iż język, którym operujemy, tworząc opowieść o tym, co zapamiętane, jest nacechowany emocjonalnością, która z kolei jest konsekwencją subiektywizmu pamięci. Możemy mówić wręcz o tendencji do wzniosłości języka opisującego zapamiętaną przeszłość. K. Kaniowska, *„Memoria” i „postpamięć” a antropologiczne badanie wspólnoty*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2004, t. 43, s. 12.

⁴² L. Wojciechowska zanotowała: „Po rozmowie z informatorką odniosłam wrażenie, że odpowiadając na pytania mówiła tak, jakby chciała żeby jej dom rodzinny wyglądał. Prawdopodobnie nie zawsze odpowiadało to rzeczywistości”. Teresa Stępień: „Informatorka niezbyt chętnie udzielała informacji na interesujący mnie temat. Wyczuwałam, że wstydzi się mówić o swoim dzieciństwie, które spędziła w biedzie”. Archiwum Zakładu Etnografii (dalej: AZE) B 1903; AZE B 1908.

⁴³ Lidia Jończyk tak opisała okoliczności przeprowadzenia wywiadów w „Domu Włókniarza” w Łodzi, w 1978 r.: „Po wejściu do »Domu Włókniarza« zapytałam się portierki o osobę, która mogłaby mi pomóc w dotarciu do dobrych informatorów. Zostałam skierowana do [pracownicy] socjalnej. Przedstawiłam jej swoją sprawę, a ona posłała mnie do starosty »Domu Włókniarza«. Pan ten, gdy dowiedział się jakich kobiet poszukuję poszedł do świetlicy i tam uprzedził panie, że będę przeprowadzała wywiady. Chętnych było dużo. Kobiety chciały, żeby z nimi rozmawiać. Z niektórymi rozmawiałam w świetlicy, inne zaprosiły mnie do swego pokoju”. AZE B 1915.

⁴⁴ Teresa Stępień odnotowała: „Informatorka do pierwszych trzech części kwestionariusza [wywiadu] udzielała w miarę zadawałających informacji, natomiast kiedy rozmowa zesza na tematy chorób dzieci i instytucji społecznych opiekujących się dziećmi informatorka powiedziała, że to są jej sprawy i żebym się nimi nie interesowała”. AZE B 1904.

⁴⁵ Wykaz materiałów źródłowych przedstawiono w bibliografii. W przygotowaniu niniejszej książki kwerendzie badawczej poddano 560 materiałów terenowych (wywiady i wspomnienia) dotyczących kultury robotniczej Łodzi. Spośród tychże zaprezentowano fragmenty (cytaty) pochodzące z około 240 z nich (Załącznik).

1. Biografie mieszkańców łódzkiego osiedla dla robotników Księży Młyn⁴⁶, zebrane i opracowane w formie maszynopisu przez Andrzeja Piotrowskiego w roku 1969⁴⁷.
2. Materiały zebrane w latach 1972–1973, będące rezultatem Konkursu Folkloru Robotniczego Łodzi, ogłoszonego w roku 1972 z okazji obchodów jubileuszu 550-lecia istnienia miasta i ogólnopolskiego programu ochrony zabytków etnograficznych. Tematyka konkursu to: wesela, zwyczaje do-roczone, gry i zabawy dzieci oraz młodzieży, sposoby zabawiania i usypiania dzieci, a także pieśni. W konkursie wzięło udział 71 osób, w tym 65 pochodzenia robotniczego, które nadesłały 61 prac opisowych i 370 pieśni. Większość opowiadań ma formę opowieści wspomnieniowej i opowieści życia. Materiały zgromadzone w ramach konkursu zostały opracowane i wydane w formie książki – *Folklor robotniczej Łodzi. Pokłosie konkursu*, przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze w roku 1976⁴⁸.
3. Materiały z lat 1973–1985 gromadzone (zapisywane) przez członków Koła Miłośników Folkloru Robotniczej Łodzi przy Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego z siedzibą w Domu Kultury „Lodex” w Łodzi⁴⁹. Archiwum posiada kilkadziesiąt wspomnień członkiń i członków Koła.
4. Materiały pochodzące z systematycznie prowadzonych badań nad kulturą środowiska robotniczego, gromadzone w latach 1976–1990 przez pracowników naukowych i studentów Katedry Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem B. Kopczyńskiej-Jaworskiej⁵⁰. Informacje po

⁴⁶ Księży Młyn – nazwa kompleksu fabrycznego Karola Wilhelma Scheiblera (1820–1881), obejmującego zabudowania fabryczne (największy w Łodzi budynek przędzalni bawełny), osiedle dla robotników z jednopiętrowymi domami mieszkalnymi, tzw. famułami, zbudowane w latach 1886–1890 (było to jedno z dwóch osiedli robotniczych zbudowanych przez Scheiblerów) oraz wieloma instytucjami użyteczności publicznej.

⁴⁷ Zob. A. Piotrowski, *Założenia i postulaty badań łódzkiej dzielnicy robotniczej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1970, t. 11. s. 156–160.

⁴⁸ *Folklor robotniczej Łodzi...* We wstępie redaktorzy informują: „Bogaty materiał źródłowy [organizatorzy konkursu] rzucili na szerokie tło celem skonfrontowania go ze współczesnym stanem badań etnograficznych. Zabieg to konieczny ze względu na zbyt subiektywne i emocjonalne – ale przez to autentyczne – materiały nadesłane przez uczestników konkursu”. *Ibidem*, s. 3.

⁴⁹ Koło Miłośników Folkloru Robotniczej Łodzi przy Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego założyli uczestnicy Konkursu Folkloru Robotniczego Łodzi, którzy postanowili kontynuować zainteresowania przeszłością robotniczej Łodzi. W ramach działań Koła spisywano wspomnienia, tworzone poezję, grano i śpiewano, prowadzono również kronikę. Spotkania („wieczory wspomnień”) odbywały się w czwartki o godzinie 18:00. Członkowie Koła przygotowywali wówczas relacje na ustalony temat, często inspirowany przez dr. Jana Piotra Dekowskiego, etnografia, prezesa i animatora Koła. Dzięki niemu podejmowano ledwie znaną i niezbadaną problematykę dotyczącą życia robotników. Wspólne przekazywanie wspomnień na dany temat pozwalało na ich weryfikację oraz usuwanie błędów faktograficznych. Szerzej: M. Gumola, *Niezwykłe koło. 10 lat działalności Koła Miłośników Folkloru Robotniczej Łodzi przy Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego*, Łódź 1984.

⁵⁰ B. Kopczyńska-Jaworska, *Badanie kultury robotniczej...*, s. 66–67; G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*, s. 5–7. Dla Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej badania nad kulturą robotniczą Łodzi były przełomowe i wiązały się z dużym zaangażowaniem emocjonalnym, co najmniej z dwóch powodów. Była łodzianką, interesowała się historią własnej rodziny i już w latach 60. XX w. prowadziła wywiady ze swoją 94-letnią wówczas babcią; były to rozmowy dające początek zbiorom materiałów z późniejszych, łódzkich badań. Por. B. Kopczyńska-Jaworska, *Moja*

zyskiwano podczas wywiadów z osobami wywodzącymi się ze środowiska robotniczego⁵¹. Ze względu na rodzaj dominującego w Łodzi przemysłu, badania skierowano do robotników i członków ich rodzin zatrudnionych w latach międzywojennych i wcześniej w wielkich fabrykach włókienniczych, takich jak: Zjednoczone Zakłady Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana, Widzewska Manufaktura, Towarzystwo Akcyjne Łódzkiej Fabryki Nici (mieszkało zazwyczaj na osiedlach robotniczych przynależnych do tych przedsiębiorstw)⁵². Z uwagi na wysoki stopień zróżnicowania zawodowego tej grupy pracowniczej, rozmówcy byli dobierani spośród przedstawicieli średniego dozoru technicznego (majstrzy), robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych. Opierając się na szerokiej, antropologicznej definicji kultury, zakresem zainteresowań objęto wszystkie dziedziny życia ludności robotniczej⁵³. Zebrany materiał stał się podstawą wspomnianej już publikacji *Pracować żeby żyć, żyć żeby pracować*⁵⁴, wydanej w roku 1992.

Perspektywa etnograficzno-pedagogiczna, zarówno badań, jak i powstałego w ich wyniku opracowania *Dzieciństwo w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi. Perspektywa etnograficzno-pedagogiczna*, jest z punktu widzenia współpracy w ramach dyscyplin pożądana i cenna. Problemy funkcjonowania dziecka w rodzinie robotniczej, jego narodziny, pielęgnowanie, opieka, warunki dorastania, wychowania, edukacji, spędzanie czasu wolnego, uczestnictwo obrzędach rodzinnych i dorocznych, podtrzymywanie zwyczajów kultury robotniczej, to zagadnienia bliskie etnografii i pedagogice / pedagogice i etnografii. Ta „bliskość” wpłynęła na układ treści książki. Wyodrębniono w niej, poza wstępem i zakończeniem, dziewięć rozdziałów, a w każdym z nich po kilka podrozdziałów, obejmujących najważniejsze etapy i wydarzenia dzieciństwa.

droga do nauki, Łódź 2000, s. 58, przypis 29. Poza tym, badania nad kulturą robotniczą Łodzi były pierwszymi zespołowymi badaniami, które B. Kopczyńska-Jaworska prowadziła jako kierownik Katedry Etnografii UŁ. Wspomina o tym w wywiadzie biograficznym: „Jak już zrobiłam habilitację, uwolniłam się wtedy od badań karpackich, pani profesor [K. Zawistowicz-Adamska] przeszła na emeryturę, ja samodzielnie pracowałam na uniwersytecie, no to zaczęłam zmierzać do organizacji większych badań nad kulturą robotniczą. Te badania myśmy zorganizowali, odpowiednie granty żeśmy dostali na to, szereg publikacji powstało, praca doktorska i habilitacyjna pani profesor [Grażyny Ewy] Karpińskiej powstała właśnie w tym zespole”. G.E. Karpińska, I.B. Kuźma, *Założenia metodologiczne etnografii Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej: od badań wsi do antropologii miasta*, „Lud” 2018, t. 102, s. 217–218. Efektem tych badań jest również około 30 prac magisterskich.

⁵¹ Podstawową metodą badawczą był wywiad swobodny prowadzony w oparciu o kwestionariusz, będący zbiorem dyspozycji badawczych. Do każdego zagadnienia opracowano odrębny kwestionariusz (większość zachowała się do dnia dzisiejszego, jako aneksy w pracach dyplomowych). Podczas rozmowy zapisywano okoliczności przeprowadzenia wywiadu, aby pokazać szerszy kontekst sytuacji badawczej.

⁵² Wykluczono z pola uwagi rodziny długotrwałych bezrobotnych z okresu kryzysu gospodarczego (1929–1934) i mieszkańców zatrudnionych dorywczo, stojąc na stanowisku, że ludzie doświadczający ubóstwa („kultura ubóstwa”) powinni być przedmiotem odrębnych badań.

⁵³ Zbierano informacje na temat warunków bytowych robotników i ich rodzin, pracy, środowiska domowego, społeczności lokalnej i sąsiedzkiej, miejsca zamieszkania. Badano artefakty, folklor, zwyczaje realizowane w kręgu rodzinnym, w miejscu pracy i zamieszkania; różne grupy wieku i płci; członków różnego rodzaju zrzeszeń i organizacji; obrzędy rodzinne i doroczne; formy rekreacji.

⁵⁴ G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak, *Pracować żeby żyć...*

W rozdziale pierwszym *Dom rodzinny* ukazano warunki życia i liczebność międzywojennej rodziny robotniczej, pochodzenie rodziców, ich „drogę” do miasta, wysiłek w poszukiwaniu pracy i mieszkania, w tworzeniu przestrzeni domowej dla siebie i przyszłego potomstwa, troskę o codzienny byt, w którym praca, dach nad głową i pożywienie były podstawowymi elementami egzystencji.

Rozdział drugi *Narodziny* otwiera narrację o dzieciństwie. W tradycyjnym ujęciu etnograficznym fragment omawiający ten moment życia dziecka należałoby wyszczególnić jako jeden z podrozdziałów w rozdziale dotyczącym obrzędowości rodzinnej. W tym opracowaniu postanowiliśmy, by narodziny zaprezentować na początku i wyodrębnić to zagadnienie z problematyki obrzędowości – z dwóch powodów. Po pierwsze, uzasadniona jest analiza aspektów życia dziecka w cyklu chronologicznym, od momentu przyjścia na świat do czasu wejścia w wiek dojrzewania. Przyjęcie takiej perspektywy spowodowało z kolei zaprezentowanie materiałów dotyczących obrzędowości w życiu rodzinnym w przedostatnim rozdziale, niejako spinającym opowieść o dzieciństwie. Po drugie, w przedwojennej kulturze robotniczej sam moment narodzin został pozbawiony cech rytuału czy zabiegów magicznych, bowiem obrzędem inicjacyjnym był chrzest⁵⁵, który wprowadzał dziecko do społeczności religijnej. Rozdział dotyczący narodzin przedstawia nie tylko sam moment porodu, poprzedzający go okres ciąży i następujący po nim połóg, ale prezentuje również zapatrywania matek i ojców na liczbę potomstwa.

Stosunek rodziców do szeroko rozumianej opieki nad dzieckiem zaprezentowano w dwóch następnych rozdziałach. *Pielęgnacja niemowląt* (rozdział trzeci) pokazuje, w jaki sposób w latach międzywojennych otaczano troską noworodki i niemowlęta, jakie znaczenie przypisywano czynnościom z pogranicza magii w przypadku płaczu bądź choroby dziecka.

Opieka (rozdział czwarty) to obraz codziennych czynności rodzicielskich mających zapewnić dzieciom (w wieku przedszkolnym i szkolnym) warunki rozwoju i dorastania: zapewnienie garderoby, nauka czynności higienicznych, troska o zdrowie. W tej części pracy ukazano również możliwość wsparcia opieki rodzinnej przez osoby z bliskiego kręgu rodziny bądź przez placówki wychowania przedszkolnego.

W rozdziale piątym *Wychowanie* przedstawiono poglądy matek i ojców na sprawy wychowania w rodzinie oraz kluczowe w życiu robotniczej wspólnoty rodzinnej elementy tzw. dobrego wychowania: stosunek do osób dorosłych, szacunek dla starszych, udział w życiu religijnym czy wypełnianie obowiązków domowych. Powszechnie wykorzystywanym środkiem wychowawczym było karanie dziecka, które – jak wskazuje materiał źródłowy – na długi czas pozostało w pamięci rozmówców.

Rozdział szósty *Edukacja* jest najmniejszą objętościowo częścią książki. W porównaniu z innymi aspektami życia robotniczej rodziny z posiadanych materiałów etnograficznych można wydobyć stosunkowo mało informacji na temat szkoły czy szkolnej edukacji. Relacje na temat nauki szkolnej i nauczycieli obecne są w wypowiedziach rozmówców w niewielkim zakresie. Pamiętajmy jednak, że badaczy gromadzących materiał wspomnieniowy interesowała głównie problematyka

⁵⁵ G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, *Zwyczaje, obyczaje...*, s. 463.

dotycząca kręgu rodzinnego, pracowniczego, sąsiedzkiego, towarzyskiego, zagadnienia związane z obyczajem, obrzędowością, folklorem. Niemniej, wspomnienia lat szkolnych dopełniają wizerunek dzieciństwa lat międzywojennych.

Rozdział siódmy *Czas wolny* został poświęcony różnym formom dziecięcej aktywności poza wypełnianiem obowiązków domowych i szkolnych. Czas wolny wypełniony był przede wszystkim zabawami; latem toczyły się one na podwórku i ulicy, zimą – w mieszkaniu lub na korytarzu. Nieodłącznym elementem dziecięcych zabaw były zabawki – raczej skromne – wykonywane zazwyczaj przez rodziców, sporadycznie kupowane. W rozdziale ukazano również sposób spędzania czasu wolnego w niedzielę oraz podczas zorganizowanych form wypoczynku, takich jak kolonie letnie i półkolonie.

W dwóch ostatnich częściach pracy zaprezentowano obszerny materiał etnograficzny przedstawiający udział najmłodszych w obrzędowości rodzinnej i dorocznej. Kultura wytworzona przez robotników składała się z przeniesionych ze wsi oraz przystosowanych do miejskiego trybu życia wzorów kultury wiejskiej⁵⁶. W dokumentacji zachowały się przede wszystkim zwyczaje związane z katolicką obrzędowością religijną oraz życiem rodzinnym. Nie było naszym zamierzeniem pokazanie sposobu funkcjonowania tych obrzędów w życiu rodzin robotniczych, na co jest wiele przykładów w literaturze, ale wskazanie w nich udziału dzieci i/lub ich znaczenia dla przeżyć dzieci.

W rozdziale ósmym *Obrzędowość rodzinna* przybliżono zwyczaje, obyczaje i obrzędy⁵⁷ związane z cyklem życia jednostki. Oprócz najważniejszych, przełomowych momentów jej życia: narodzin (tutaj chrztu), małżeństwa, śmierci, przedstawiono także pierwsze urodziny, imieniny oraz pierwszą komunię świętą. Uroczystości te odbywały się w gronie bliskiej i dalszej rodziny, niekiedy również sąsiadów i dalszych krewnych. Na obrzędy staramy się patrzeć z perspektywy dziecka, dlatego na przykład, więcej uwagi poświęcono chrztowi, którego dziecko było głównym „aktorem”⁵⁸, niż ślubowi i weselu, w którym było pobocznym obserwatorem.

W rozdziale dziewiątym *Obrzędowość doroczna* przybliżamy zwyczaje, obyczaje i obrzędy powtarzające się corocznie o tej samej porze. W relacjach robotników, w materiale archiwalnym, przedstawiono następujące obrzędy doroczne: w cyklu zimowym – Wigilia i Boże Narodzenie, Sylwester i Nowy Rok, kolędowanie, tłusty czwartek i ostatki; w cyklu wiosennym – Wielkanoc, Zielone Świątki, Boże Ciało; w cyklu letnim – wieczór świętojański (wigilia św. Jana); w cyklu jesiennym

⁵⁶ Szerzej o zmianach wzorów kulturowych w środowisku robotniczym: B. Kopczyńska-Jaworska, *Kulturowe zróżnicowanie mieszkańców...*, s. 18–19.

⁵⁷ Objaśnienia przywołanych terminów na podstawie: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa–Poznań 1987. Zwyczaj – powszechnie przyjęty sposób zachowania się członków danej grupy w określonych sytuacjach, z którego wyłamanie się nie budzi sprzeciwu i negatywnych reakcji otoczenia, utrwalone przez tradycję. *Ibidem*, s. 388–389. Obyczaj – charakterystyczny i powszechny w danej grupie sposób zachowania się jej członków w określonych sytuacjach, wpisany w obowiązujące normy, z którego wyłamanie uważane jest za naganne i niesie ze sobą negatywne sankcje. *Ibidem*, s. 262–266. Obrzęd – zachowanie uroczyste, szczególne, zrytualizowane, wyrażające się w sposób symboliczny za pomocą słów, czynności, rekwizytów, przez które przekazywane są istotne treści (społeczne czy religijne). *Ibidem*, s. 257–259.

⁵⁸ Jedną z cech obrzędu jest „istnienie grupy ludzi będących aktorami”. R. Tomicki, *Zwyczaje i obrzędy (uwagi na marginesie artykułu K. Kwaśniewicz)*, „Etnografia Polski” 1974, t. 18, z. 2, s. 61.

– Wszystkich Świętych i Zaduszki. W publikacji przedstawiono tylko te obrzędy, o których rozmówcy wspominają, jak je obchodzili, będąc dziećmi, lub te przygotowywane przez dorosłych dla małoletnich. Stąd pominięto odniesienie do takich dni, jak Sylwester i Nowy Rok, Wszystkich Świętych i Zaduszki oraz szczegółowy opis ostatekowych zabaw dorosłych.

Zamierzeniem autorek, jak już wspomniano, było „oddanie głosu” robotnicom i robotnikom, matkom i ojcom, kiedyś – dziewczętom i chłopcom, żyjącym w Łodzi w latach międzywojennych. To oni wspominają dzieciństwo, i to ich wypowiedzi, ujęte w formie cytatów (wybranych przez autorki), stanowią o zawartości książki. Fragmenty materiału źródłowego zaprezentowano w każdym podrozdziale. Cytaty w poszczególnych rozdziałach i podrozdziałach, poprzedzone są krótkim wstępem – wprowadzeniem w problematykę omawianych treści. Pomocą służyły tu wyniki przedwojennych badań na temat warunków bytu ludności robotniczej Łodzi oraz powojenne badania historyków, etnografów i pedagogów charakteryzujące sytuację ekonomiczną i społeczno-kulturową, w której żyli łódzcy robotnicy⁵⁹. W publikacji zamieszczono także materiał ikonograficzny w postaci kilkunastu fotografii pozyskanych z Archiwum Państwowego w Łodzi, Narodowego Archiwum Cyfrowego, Etnograficznego Archiwum im. Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego oraz z Muzeum Oświaty Ziemi Łódzkiej.

W niektórych wypowiedziach – cytatach, narracja prowadzona jest w pierwszej osobie liczby pojedynczej. Dotyczy to głównie materiałów Koła Miłośników Folkloru Robotniczej Łodzi przy Oddziale Łódzkim Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego z siedzibą w Domu Kultury „Lodex” w Łodzi – członkowie zapisywali własne wspomnienia, co naturalnie narzucało taką narrację. W innych wypowiedziach używano trzeciej osoby, co było wynikiem specyfiki prowadzonej rozmowy – badacz notował wypowiedzi swych rozmówców i wówczas w kartach zapisu wywiadu znajdujemy adnotację: informator/informatorka⁶⁰. Wtedy, zdania bezpośrednio zacytowane za rozmówcą, posiadają oznaczenia: < >. Pod każdą wypowiedzią dołączono „wizytówkę” rozmówcy (płeć, i – jeśli dało się ustalić – datę urodzenia oraz wykonywany w okresie międzywojennym zawód czy piastowane stanowisko) oraz oznaczenie jednostki archiwalnej, z której pochodzi cytat⁶¹.

Książkę *Dzieciństwo w rodzinie robotniczej międzywojennej Łodzi. Perspektywa etnograficzno-pedagogiczna* dedykujemy pamięci Pani Profesor Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej, kierownikowi Katedry Etnografii Uniwersytetu Łódzkiego w latach 1970–1994 i badaczce problematyki kultury robotniczej dawnej Łodzi.

Wyrazy serdecznych podziękowań kierujemy do Pani Profesor Ingi Kuźmy, dyrektorki Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Łódzkiego

⁵⁹ Wykaz publikacji znajduje się w bibliografii.

⁶⁰ Zapis ten jest zgodny z terminologią stosowaną w badaniach etnograficznych przed zwrotem interpretacyjnym. Obecnie w antropologii przyjęło się określać osobę uczestniczącą w badaniach mianem rozmówcy/rozmówczyni, tak by podkreślić rolę współtworzenia sytuacji badawczej i wiedzy z niej płynącej.

⁶¹ W cytatach nie korygowano błędów, nie przywoływano nazwisk rozmówców i osób, o których oni opowiadali.

oraz do Pana Profesora Grzegorza Michalskiego, kierownika Katedry Historii Wychowania i Pedeutologii Uniwersytetu Łódzkiego za cenne sugestie udzielone nam podczas pisania tej książki. Słowa wdzięczności, za wnikliwą lekturę oraz wszelkie wskazówki czyniące publikację bardziej wartościową, przekazujemy recenzentkom: Pani Profesor Katarzynie Kabacińskiej-Łuczak z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Pani Profesor Annie Witesce-Młynarczyk z Uniwersytetu Warszawskiego. Za profesjonalną pracę redakcyjno-wydawniczą dziękujemy Zespołowi Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, w szczególności Paniom: Urszuli Dzieciatkowskiej i Beacie Otockiej. Jarosławowi Świtalskiemu – za wsparcie w trudnych chwilach oraz nieugiętą wiarę w to, że się uda.